

„CITTÀ OLOCAUSTA” FIUME – AZ ÁLDOZAT VÁROSA

THE TOWN OF VICTIM

SIMONNÉ DR. PHD PALLÓS PIROSKA egyetemi docens
Kaposvári Egyetem Művészeti Kar

„Mindenkivel megeshet, hogy nagy hévvel idézi a múltat, amikor épp a jelen fontosabb.”

Italo Svevo

Abstract

The metaphor in title passed a lot of time in Italy at the following months after the First World War. From the end of War till the final arranging the status of Fiume (closed to Italy in 1924) the dwellers of Fiume lived in an animate but consumedly climacteric years. It was the bottom of this actions Gabrielle D'Annunzio's adventure at Fiume from September 1919 till middle of December 1920 which was already unacceptable for Italy.

Gabrielle D'Annunzio deeply admired the latin culture. He used theatrical spectacle elements in his political activity, and used the crowd as device as well. He constituted the unique constitution of the town. He used alone metaphors in his speech and writings. He designed and used the fascist symbols at first time. He was one of the insurgent, interesting character of the European literature in the 20th century.

This short lecture is about him.

A címben szereplő metafora az egykori magyar kikötőváros kapcsán sokszor elhangzott Olaszországban az I. világháború befejezését követő hónapokban. A háború végétől Fiume státuszának rendezéséig, azaz Olaszországhoz csatolásáig (1924), a város lakossága mozgalmas, ám rendkívül tragikus időszakot élt meg. Ennek a folyamatnak mélypontja volt Gabrielle D'Annunzio fiumei kalandja, a szeretett haza, Olaszország számára is már vállalhatatlan rövid, a korszakot véglegesen és tragikusan lezáró, 1919 szeptemberétől 1920. december közepéig tartó uralma.

A latin kultúrát mélyen tisztelő, politikai szerepléseit színházi látványelemekkel színesítő, a tömeget eszközként használó, a város unikális alkotmányát megalkotó, szónoklataiban, írásaiban sajátos politikai metaforákat hangoztató, a fasiszta szimbólumokat megtervező és először alkalmazó, a XX. századi európai irodalom egyik lázadó és érdekes alakja működéséről, fiumei szerepvállalásáról szól ez a rövid előadás.

1919 szeptemberében, a botrányairól közismert olasz költő-drámaíró, politikus, Gabriele D'Annunzio piciny szabadcsapata élén bevonult a hovatartozását tekintve még kérdéses kikötővárosba, és rövid időre megteremtette a szabad Fiumét, vagy, ahogy utólag Lénárd Sándor visszaemlékezésében nem kevés iróniával írta: Fiume számára annekthálta Olaszországot.

Ki is volt Gabriele D'Annunzio?

Gabriele D'Annunzio 1863-ban Pescarában született középpolgári családban. (A család a nevét az apját örökbefogadó nagybácsitól vette.)

A pratói gimnázium diákjaként publikálta első költeményeit. 18 évesen Rómába költözött, ott hozzászólott „ön maga megteremtéséhez”. Zseniális tehetsége volt az önreklámra. Gondoskodott arról, hogy mindig beszéljenek róla (botrányok, párbajok, nőügyek, alkotások, színházi bemutatók). Mellékesen újságírással is foglalkozott, különböző lapoknál publikált.

34 esztendősen, 1897-ben politikai pályára lépett. Jobboldali képviselő lett az olasz parlamentben, majd három év után egy teátrális gesztussal a baloldalhoz csatlakozott. Pártváltását az élet felé fordulással magyarázta: „Vado verso la vita” – hangoztatta.¹

1898-tól 1909-ig Firenze közelében élt. Ez az időszak volt az egyik legkiemelkedőbb alkotói korszaka. Sokat írt, színházakban rendezett. Ebben a folyamatban a nők inspiráló szerepéről sem szabad megfeledkezni. Bár rosszakarói úgy fogalmaztak: egyik volt a könyvügyőke, másik a pénztárcája.

1910-ben Franciaországba költözött, ahogy ő mondta, önkéntes száműzetésbe vonult. Valójában hitelezői elől menekült. Párizsba ment, ahol kivételes ösztönnel alkalmazkodott az ottani légkörhöz. Egy újabb termékeny alkotói (és botrányokkal teli) korszaka vette kezdetét.

A háború kitörésével hőst (homo heroicus) kovácsolt magából. 1915-ben a futurista költő, Marinetti hívására visszatért Olaszországba, hogy lelkesítsen, reményt s erőt adjon a harcoló nemzetnek. Részt vett háborús eseményekben, minden helyzetben demonstrálta a bátorságát. Feljegyezték róla, teljes érzéketlenséget mutatott az emberek szenvedése iránt. Felettesei utasításait soha nem tartotta magára nézve kötelezőnek, alárendeltjei felett atyáskodott. Kezdeményezője volt katonai vállalkozásoknak, pl. Bécs bombázásának. (Repülővel Bécs fölé szállt, ám bombák helyett röplapokat és fehér rózsákat szórt a városra. Más adatok szerint a rózsákat Triesztre szórta, Bécsre meg a saját kezével írt, olasz nemzeti színekben pompázó röplapokat.) Részt vett a buccari kalandban is, azaz motorcsónakokkal észrevétlenül behajóztak az aknákkal teleszórt, tenger alattjárókkal, cirkálókkal lezárt buccari (bakari) öbölbe.² 1919 szeptemberében bevonult Fiumébe, a csak 1920 decemberében számolták fel uralmát.

A fiumei kaland után hazatért Olaszországba, a Garda-tó mellékén bérelt villát, oda vonult vissza. Háza egy élő ember mauzóleuma lett, amelyet bárki látogathatott.³

1924-ben, amikor Fiumét hosszú küzdelmek árán Olaszországhoz csatolták. Mussolini, aki hálásan csodált mindent a fiumei hadműveletben, megkérdezte D'Annunziótól, hogyan róhatná le a haza, vagyis a maga háláját. A költő a hajóját, vagy legalábbis annak orrát kívánta kertjében felállítani. Mussolini emellett hercegi rangra is emelte. D'Annunzio „Montenevoso hercege” akart lenni. Montenevoso az új Olaszország északkeleti határának egyik legmagasabb hegycsúcsa volt. Ez a hegycsúcs szimbolizálta D'Annunzio vágyát: tekintsék őt a nemzet „ört álló költőjének”!⁴ 1938-ban hunyt el.

D'Annunziót életében sokféle jelzővel illették. Kortársai nevezték a „nyugtalanul bolyongó reneszánszvágy utolsó inkarnációjának”. Stílusát jellemezték vérbőnek, könnyednek, „aretinósnak”, patetikusnak. Vádolták, hogy Petrarca dicsőségére vágyik, hogy pompában túl akarja szárnyalni Lorenzo Medicit, hogy vezetője akar lenni a nemzet fanatizált kórusának. Tartották komédiásnak, hazudozónak. Meg akarta írni a híres kutyák életrajzát, tervezte kutyaszótár összeállítását. Támadták, hogy nincs saját arca, csak elképzelt hősök szerepét alakítja.⁵ Mondták az „izgalmak dilettánsának”.⁶ Vágyott a dicsőségre, vágyott arra, hogy felnézzenek rá. Vagy istenítték, vagy megvetették. Életében legendává lett.

Azonban az tény: D'Annunzio fellépése átalakította, megújította az olasz politikai életet és megváltoztatta a politika nyelvezetét. Nyilvános beszédeiben, szónoklataiban rövid és

villámszerűen éles mondataival hamar megérintette, meghódította hallgatóságát. Elsők között értette meg, hogy a századforduló olasz közvéleményét már fárasztja a risorgimento nehézkes nyelvezete és mondanivalója.⁷

Mi történt Fiumében 1918 őszén?

Az 1918 őszén kezdődő fiumei eseményáradatról számos, a történetek leírásában egybehangzó visszaemlékezés maradt fent. E visszaemlékezések már különféle témákban feldolgozásra kerültek, leginkább az oktatástörténettel összefüggésben. A dokumentumok közül kiemelném az „*Igazgatói jelentés a torretai áll. el. iskola 1918/19. tanévi működéséről*”,⁸ valamint Lénárd Sándor: Apám c. kéziratát.⁹ Továbbá Szabó Samu írását, amely a „*Feljegyzések a Magyar Tengerészeti Akadémiában történt eseményekre vonatkozóan*” címet viseli, de jóval később, az 1940-es évek elején született.¹⁰

1918 őszén zavaros állapotok uralkodtak Fiumében (is). „*Az olasz hadsereg feltartozhatatlan rohamai alatt az osztrák–magyar armádia acél falanxa megrepedezik, hajlik, csorbul, hasad, összeomlik... A világ legnagyobb hadi eseménye játszódik le közvetlen szomszédságunkban.*

Hatezer ágyú, összes hadihajók, tengeralattjárók, repülőpark, a fronton felhalmozott óriási mennyiségű muníció és élelmiszer elvesztése, félmillió ember hadifogságba jutása után egy elcsigázott, uniformisos emberáradat özönlík át a városon gyalog, lóháton, kocsin fejvesztetten, vezető nélkül. Az osztrák–magyar armádia felbomlott.

Nincsenek már hadtestek, divíziók, brigádok, ezredek, századok. Gyalogság, tüzérség, rohamcsapatok, honvédek megindító, zavaros összeviaskodásban tolonganak a vasúti állomás körül. És már nem fegyvernem, vagy hajtóka (paroli) szerint csoportosulnak, hanem a messziről olvasható óriásbetűs táblák útmutatása szerint. Österreicher. Ukrainen. Magyarok. Polachi. Romani. Jugoslovenski. ceho-slovaki. A hadsereg összeomlásával összeomlott, szétmállott a Bábeltorony: Ausztria–Magyarország, a bitófák birodalma.”¹¹ – írta Agliceriu Remus.

Az utolsó magyar kormányzó, „az internáló táborok hírhedt kormánybiztosa és díszkisérete”, a magyar királyi államrendőrség, az SHS nemzeti tanácstól rendelkezésre adott különvonaton elhagyta a várost. Megkezdődött a fosztogatás, a szünet nélküli lövöldözés. Mindeközben a spanyoljárvány fantasztikus méreteket öltött. „*A temetőben sírásók hiányában temetetlenül fekszenek, sorakoznak a halottak. Megrendülve láttuk, hogy némely családban a 10 éves fiúcska lett a családfő, másik esetben egy 12 éves tanuló teljesen egyedül maradt hátra rokon, barát és támasz nélkül.*”¹²

Elkezdődött a katonaság beáramlása, a nemzeti lobogók folyamatos cseréje. Fiume senki földje lett.

November 17-én teljes harci felszerelésben bevonultak Fiuméba az olasz szárazföldi csapatok, és azzal egyidejűleg partra szálltak az olasz hadsereg tengerészei, akikhez csatlakoztak a kikötőbe érkezett angol, francia, amerikai hadihajók tengerészei és szárazföldi csapatai. Hasonlóan számol be az eseményekről Szabó is és Lénárd Sándor is

A fiumei kaland

Az I. világháború végén – annak ellenére, hogy Fiumében az olaszok voltak többségben – hallatszottak olyan hangok is, hogy Olaszország nem tart igényt a városra. D’Annunzio, mivel ezzel a véleménnyel veszélyben látta az olaszok Adriai-tengeri ural-

mát (no meg Fiume kikötője az I. világháború háború előtt – köszönhetően a magyar beruházásoknak – Európa egyik legnagyobb forgalmat lebonyolító, korszerű kikötője volt!), követelte Fiume megszállását. Közben a város nemzetközi ellenőrzés alá került. Az olasz nacionalisták előtt ez az eljárás elfogadhatatlan volt. D'Annunzio Rómába ment, s a Capitoliumról szónokolt a néphez. Nem lehetett megállítani, lelkesített, lázított. „*A város igazi neve nem is Fiume, hanem – Áldozat – ... Fiume ... a nagy latin lelkiismeret becsülete*” – hirdette.¹³ A köztudatba beleivódott: el kell indulni Fiume felé.

D'Annunzio 1919. szeptember 12-én érkezett a nemzetközi ellenőrzés alatt álló Fiumébe. Bevonulásáról már az első pillanattól fogva – írja emlékirataiban Lénárd Sándor – több legenda keringett. Egy népi változat szerint a vállalkozás ötlete Milanóban született, egy Via San Pietro all'Orto-i intézményben, ahová az ifjú katonák azért jártak, hogy „*Vénusz segítségét kérjék Mars okozta sérelmükre, sebeikre*”. Mások szerint az eredetet Ronchi városában kell keresni, ahol D'Annunzio egy katonai gyűlésen vett részt. Felvetette a fiumei kirándulás ötletét, hiszen Magyarország messze volt és már nem rendelkezett a város felett, s amelynek sorsáról még nem mondtak határozatot. A festői város végül is senki földje volt. Mikor D'Annunzio látta, hogy a „*senkiföldje*” szó megtetszett kalandos természetű barátainak, felugrott az asztalra és elkiáltotta magát: „*Most én parancsolok!*”. Ez elég volt ahhoz, hogy összegyűljön vagy kétszáz fiatalember. Azokban az időkben egy erélyes szó megváltoztatta a történelmet.¹⁴ Valóban, Ronchiból (la marchia di Ronchi) indult el az önkéntesek csapata. Hogy hányan indultak az útnak, nem tudni pontosan, de nem voltak sokan azok a Ronchiból és Monfalconéból verbuválódott légionáriusok, a „nacionalizmust foglalkozásszerűen űző” arditik, akik „bevették” a várost.

A „*szent bevonulás*” (Santa Entrada – maga D'Annunzio nevezte így az eseményt) hírére a város lakossága ott tolongott a városi népkert előtti téren. Amikor a költő megérkezett, a szó szoros értelmében babéreső hullott rá. D'Annunzio híveinek száma napról napra emelkedett. Akkor senki sem látta előre, hogy a marcia su Fiumével az értelem és az esztelenség küzdelme veszi kezdetét.

D'Annunzio – a bevonuló olasz csapatok parancsnokaként – megérkezése után az egykori magyar kormányzósági palotába hajtattott. Ez az alacsony növésű, vékony, kopasz ember oly otthonosan járt-kelt a palota termeiben, mintha oda született volna. Szeptember 20-án a városi tanács átadta a hatalmat D'Annunzionak, az „isteni vezérnek” (ahogy a fiumeiek nevezték), aki ez alkalommal is megismételte kérését, csatolják a várost Olaszországhoz.

Fiume a „nagy kaland” napjait élte. D'Annunzio megtalálta igazi életformáját. Értette, tudta, hogyan kell buzdítani és lelkesíteni a tömeget. Ő lett a helyi politika főszereplője, s ebben a szerepében azt tette, amit egy politikusnak tennie kellett: serényen munkálkodott a város jövőjéért. Ezzel egy időben azt is tette, amit egy költőnek kell: mesteri stílusú kiáltványokat intézett a néphez, s írta költeményeit.

Hadseregét is kiállította s felszerelte. Gondoskodott mindenféle méretű és formájú zászló és trombita behozataláról. Majd szervezni kezdte a gyűléseket, ahol bebizonyíthatta a legjobb európai színpadokon kipróbált tehetségét. D'Annunzio is tisztában volt a színházi eszközök kínálta lehetőségekkel. (Gondoljunk csak a jezsuitákra, akik a drámai előadásokat a *propaganda fidei* fő eszközévé tették. Vagy a világi értelmiségiek közül hányan és hányan használták eszközként a színházat, a színpadot célok eléréséhez, eszmék hirdetéséhez!)

D'Annunzio volt a főszereplő és a rendező, sőt a díszlet- és jelmeztervező, az egész pamflet karmestere. A kormányzósági palotájának erkélyéről irányított mindent, ott olvas-ta fel minden reggel verseit, kiáltványait. Nagy szőnyegekkel vonatta be a balkont: ez volt az első díszlet. Lovassága – mind a hét lovas – a balkon alatt állt az erő és a hatalom jelképeként. Szemközt az erkéllyel sorakozott fel a fűvősenekar. A zenészek hamar megta-

nulták a Parancsnok kedvenc dalát, mely ártalmatlan szavakkal kezdődött: „*Giovinezza, giovinezza – Primavera di bellezza*” – *Ifjúság, ifjúság – szépség tavasza*. Nem volt éppen harci ének, inkább az ifjúság dicsőítésének tűnt.

D’Annunzio jól ismerte a tömeg természetét, jól játszott vele. Mivel tehetsége volt a látványteremtéshez, kidolgozta azokat a rituálékat, formákat, mint pl. a pontosan megkoordinált gyűléseket; kialakította a dialógusokat, amelyek közte, a vezér és a tömeg között folyt.¹⁵ Amikor beszélt, balkezét a csípőjére tette, jobb kezével mintha vezényelt volna. Beszéde folyékony, szenvedélyes volt, hangja mélyről jött, erősen megérintette a hallgatóságot. Vele együtt álmodott és gerjedt haragra a tömeg. Egyik szavára felnevettek, másikká sírva fakadtak. Kezének bizonyos mozdulataira hívei, mint mágikus szavakat üvöltötték: „*Eia, eia, alalà*”. És amikor a beszéd végén karját felemelte, felhangzott a drámai „*Italia o morte!*” – „Itália vagy halál!” Értette, hogyan változtassa betanított kórusná az embereket. S amikor visszavonult a balkonnál, újból felharsantak a trombiták, és a nézőközönség (a tömeg), melynek létszáma folyamatosan nőtt, fáradhatatlanul zengte: „*Giovinezza, giovinezza!*”. Minden nap ünnep volt, és az ünnepet minden nap szónoklattal magasztosították. A lelkesedés néha az egekig csapott.

A „Città Olocausta” metaforával D’Annunzio szónoklataiban mintegy ellenpárként nagyon gyakran használta az „Italia – la vita” metaforát. S amikor kihirdette a város alkotmányát, akkor a „Città Olocausta” helyett a „Città – la vita”-t kezdte használni. S arról is szónokolt, hogy Itália keleti zugában, az olasz Fiumében megteremtik a szabad Kvarnerói államot. 1920. április elején ki is hirdette a Kvarnerói Olasz Kormányzóságot.

1920. szeptember 8-án D’Annunzio kihirdette a város új alkotmányát, melyet saját kezűleg írt, s a középkori városállamok archaikus hagyományait mentette át. Ez az alkotmány egyedülálló. Lényege a római jogból fakadt, de a modern korporációs szellemet is magába foglalta. A városban felségjoga volt minden polgárnak, szabad volt a szellem, a sajtó, a munka.

D’Annunzio állama korporációkra tagolódott, melyekben – a különböző mesterségek és iparágak között – helyett kapott a művészet is. Elrendelte új iskolák alapítását, és azt tervezte, hogy a művészetek szeretetére oktatja a népet. A Szépség és Harmónia lett Fiume új vallása. A testedzés és az ének társadalmi kötelességgé vált. A zene az új államnak szinte vallásos intézménye lett, arra való hivatkozással, hogy az emberi lélek birodalma még nem kezdődött el, de hogy megközelítsék ezt a célt, igénybe kell venni a zenét. Futurista lapokat alapítottak, s néhány légionárius megalakította a „Jóga” mozgalmat. Szándékuk volt a Szovjet-Oroszországba repülni, hogy felszólítsák „*a barbár hordákat Európa megszállására és a mechanikus civilizáció lerombolására, hogy a szellem ismét magasan szárnyalhasson*”.¹⁶

De vajon tényleg örült-e a nép a hirtelen jött szabadságnak, az ünnepáradatnak? Erre nehéz, sőt lehetetlen válaszolni. „Fiume világa nemcsak D’Annunzióból állt. Veszélyes dolog összetéveszteni a valós életet a kormánnyal. Teljes emberéletek múlhatnak el úgy, hogy az emberek tudomást sem vesznek arról, hogy mit akarnak a hatalmon levők. Egy király kora? Egy rendszeré? Tévedés! Csak az emberek kora létezik. Az emberek életük során sokkal fontosabb dolgokkal foglalkoznak, mint a zászlók, adók vagy egyenruhák.”¹⁷ Az irredenta értelmiségiek közül néhányan keresték az együttműködést, igyekeztek vezetőpozíciókba jutni. Ám amikor a város elszigetelődött, a gazdaság megtorpant, a lakosság helyzete kilátástalanná vált, akkor D’Annunzio magára maradt.

D’Annunzio regnálása idején Fiumébe látogatott Benito Mussolini. Ez a látogatás a későbbi történelemben nagy jelentőségűvé vált, hiszen amikor Mussolini végleges formában létrehozta saját seregét, D’Annunzio fiumei légijóának szervezetéből merített. Fiumében ugyanis Róma szelleme uralkodott, a légionáriusok a régi római hadsereg katonáinak érez-

ték magukat. Fiumében született meg a felemelt karral való köszönés, a koponyával díszített fekete ing, derékszíj, rajta tör, azaz, azok a szimbólumok és emblémák, színpadias elemek, melyek később a fasizmushoz kapcsolódtak. (Magyarországi életrajzírója, Tombor Tibor szerint kéziratai végére szvasztikát rajzolt.)

A fiumei kaland a korszakot lezáró tragédiává szélesedett. Ágyuk dörgése mellett hagyta el kiéhezett, megnyomorodott fiumei híveit (az esemény véres Karácsony néven vonult be a város történetébe), hogy visszavonuljon a Garda-tó mellékére, önként vállalt, csendes, de fényűző száműzetésébe. A szeretett haza számára is kínossá vált a kor politikai légkörében már felvállalhatatlan hozzáállás, szerepjátszás, s ennek a leghatékonyabb módon, katonai eszközökkel véget is vetettek. Visszaemlékezések szerint, Fiume égő romjai felett, akár Néro császár a lángokban álló Rómában, D'Annunzio saját költeményeit szavalta.¹⁸

Fiumében mindenki veszített, de a legnagyobb vesztes Fiume városa volt, melyet – mint annyi települést a térségben – kettéválasztott a párizsi békekonferencia. A várost átszelő kis folyó, a Rječina bal partján fekvő Sušak az új délszláv államalakulathoz, a jobb parton lévő Fiume pedig Olaszországhoz került. S ami ez után következett, az jelezte igazán, hogy Fiume az áldozati város. Megindult a fiumeiek exodusa, tízezrek – magyarok, horvátok, osztrákok, szlovének – hagyták el otthonaikat, biztosnak tűnő egzisztenciák semmisültek meg. Az egykor virágzó város nyomorúságos állapotba jutott.

Jegyzetek

1. Valentino Sosella: Gabriele D'Annunzio. La vita. <http://xoomer.alice.it/v.sosella/gdannunzio.htm>
2. Tombor: 244–245. oldal. Néhány falat és némi chianti elfogyasztása után még arra is maradt idő, hogy D'Annunzio egy rövid versben üzenjen az ellenségnek: „*Harmincan vagyunk itt egy sorsban. Harmincegyedik a halál. Ejá, Ejá, Alalà! Harmincan, három dióhéjban, három keskeny hajódeszkán! Májunk száraz, szívünk kemény, Bőrünk cserzett, fejünk edzett, Gépek készek, fegyver kézben, És a halál mindkét részen. Ejá! Quarneronak húsa! Alalá!*”
3. Passuth László: Gabriele D'Annunzio 1864–1938. Nyugat. 1938. 4. szám. Figyelő. <http://epa.oszk.hu>
4. Tombor: 310–311. oldal. A magyar sajtó így kommentálta az eseményt: „Elérkezett D'Annunzio egy olyan állomáshoz, ahonnan talán neki sincs elég machbeti merész fantáziája tovább repülni.”
5. Passuth László: Gabriele D'Annunzio 1864–1938. Nyugat. 1938. 4. szám. Figyelő. <http://epa.oszk.hu>
6. Tiziana Biga: La donna e l'amore. http://www.ruffini.org/Progetti/LetteraturaItaliana/dan_amor.html
7. Andreis Gábor: D'Annunzio és Mussolini a korai időkben. Mester és tanítvány? Grotius Közlemények. Internet
8. Agliceriu, Remus 1919. *Igazgatói jelentés az 1918–1919-ik tanévről*, Scuola Elementare Torretta. Torretai Áll. Elemi Iskola, Fiume. Državni Arhiv u Rijeci. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. 1919. év. 607. sz. Ad. 84/919. (Tovább: Igazgatói jelentés)
9. Lénard Sándor: Apám. Lénard Sándor olasz nyelvű kéziratából fordította Vajdovics Zsuzsa. MEK.
10. Szabó Samu visszaemlékezése. Kézirat. Az eredeti példány néhai Petneházy Zalán tengerészkapitány tulajdonában volt.
11. Igazgatói jelentés. 2–3 old.
12. Uo.
13. Tombor: 260. old.
14. Lénard Sándor: Apám. Lénard Sándor olasz nyelvű kéziratából fordította Vajdovics Zsuzsa. III. Fiume. MEK.

15. Culpo Silvia–Cacciatore Antonella: Decadentismo: D'Annunzio – Aspetti storici. L'impresa di Fiume. <http://www.itcbz.it/didattica/archivio/decadentismo/aspstol1.htm>
16. Ungvári Rudolf: A borzalmak városa. Fried Ilona: Emlékek városa c. könyvről írt recenzió. Élet és Irodalom. 2001. 46. évf. 5. szám.
17. Lénard Sándor: Apám. Lénard Sándor olasz nyelvű kéziratából fordította Vajdovics Zsuzsa. III. Fiume. MEK.
18. Dolinár Erzsébet rijekai levéltáros elmondása szerint Giacinto Lászy, a város történetének alapos ismerője többször felidézte e gyászos történetet.

Felhasznált irodalom

- Tombor Tibor (1943): A vér és vas költője. Gabriele D'Annunzio élete. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT. kiadása. Budapest.
- Lénard Sándor: Apám. Lénard Sándor olasz nyelvű kéziratából fordította Vajdovics Zsuzsa. MEK. <http://mek.niif.hu/01500/01553/01553.htm>
- Moravček, Goran (2006): Rijeka. Između mita i povijesti. Adamić kiadó. Rijeka.
- D'Annunzio, Gabriele (1908): La nave. Trevers kiadó. Milánó.
- D'Annunzio, Gabriele (1914): A tűz. (Ford.: Lyka Károly) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R-T. kiadása. Budapest.
- Fabrio, Nedjeljko (1994): Város az Adrián. (Ford.: Csordás Gábor) Kiseurópa sorozat. Jelenkor Kiadó. Pécs.
- Fabrio, Nedjeljko: Talijanska književnička danucijada. Rijeka. Svezak 2. Godina VIII. Rijeka, 2003. 31–41. old.
- Toševa Karpowitz, Ljubinka: Političke metafore u D'Annunzijevim govorima u Rijeci. Rijeka. Svezak 2. Godina VIII. Rijeka, 2003. 85–97. old.
- Johnson, Paul (1999): Értelmiségiek. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Andreis Gábor: D'Annunzio és Mussolini a korai időkben. Mester és tanítvány? Grotius Közlemények. Internet.

Írások az Internetről

- Culpo, Silvia–Cacciatore, Antonella: Decadentismo: D'Annunzio – Aspetti storici. L'impresa di Fiume. <http://www.itcbz.it/didattica/archivio/decadentismo/aspstol1.htm>
- Biga, T.: La donna e l'amore. <http://www.ruffini.org/Progetti/LetteraturaItaliana/dan.amor.html>
- Sosella, Valentino: Gabriele D'Annunzio. <http://xoomer.alice.it/v.sosella/gdannunzio.htm>

Újságok, folyóiratok

Nyugat (internetről)

- Elek Artúr: D'Annunzio drámái. I–VIII. Nyugat. 1908. 6–7. szám. <http://epa.oszk.hu>
- Elek Artúr: „Az olasz új írói nemzedék szelleme”: Mario Puccini tanulmánya. Nyugat. 1923. 22. szám. Figyelő. <http://www.epa.hu>
- Ignotus: D'Annunzio. Nyugat. 1928. 6. szám. Irodalmi figyelő. <http://epa.oszk.hu>
- Passuth László: Gabriele D'Annunzio. 1864–1938. Nyugat. 1938. 4. szám. Figyelő. <http://epa.oszk.hu>
- Ungvári Rudolf: A borzalmak városa. Fried Ilona: Emlékek városa c. könyvről írt recenziója. Élet és Irodalom. 2002. 46. évf. 5. szám.

La Bilancia számai (lelőhely: Rijekai Állami Levéltár)